

begrip

*Imam als voorbeeld
en
voorganger*

JAARGANG 17 - NUMMER 105

MOSLIMS CHRISTENEN

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

BUREAUS VOOR DE ONTMOETING MET MOSLIMS

R. K. Kerk: Drs. L. van Oers, Cura Migratorum,
Luybenstraat 17, 5211 BR s-Hertogenbosch tel. 073 - 145159
Ned. Herv. Kerk: Drs. G. Speelman, 'Kerk en Wereld'
Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel. 03438- 12241
Gereformeerde kerken: Drs J. Slomp, Dienstencentrum
Postbus 203; 3830 AE Leusden. Tel. 033 - 960360/960329

REDACTIE:

M. van den Boom
K. de Jong
L. van Oers (contactpersoon RK)
T. Poort-de Groen (contact uitgever)
J. Slomp (contactpersoon GKN)
G. Speelman (contactpersoon NHK)
K. Steenbrink (hoofdredacteur)

Uitgever/ Redactie en administratie:
'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR s-Hertogenbosch
Fax 073 - 145159

Tekeningen: F. Kalb

Abonnementen:

f20,— per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f6,50
Giro 4300211 t.n.v. Cura Migratorum/Begrip

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentierieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Imam als voorbeeld en voorganger

Het basisdocument van de islamitische beweging, de koran, vertelt ons veel over God en mens, over de weg die de mensen tot elkaar en tot hun Heer moeten gaan, veel over geloof, weinig over de preciese organisatie van de religie. De term imam blijkt in de koran dan ook maar zelden voor te komen en dan nog in een betekenis die een andere nuance kent dan die van de religieuze functionaris, de spil waaromheen het leven van een plaatselijke moslimgemeente draait, een professional met een speciale status en functie. Een beweging, hoe dynamisch en geïnspireerd ook, kan niet zonder institutionalisering, zonder een vastlegging in regels en structuren. Dit nummer van BEGRIP geeft, naast de gewone rubrieken, een aantal aspecten weer van de positie van de imam in de geschiedenis van de islamitische traditie en ook van de ontwikkeling, zoals die in Nederland zich lijkt af te gaan spelen.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NO 105, SEPTEMBER 1991

Het Islamitisch-Christelijk Leerhuis: imam	2
Imam: voorbeeld en voorganger (Karel Steenbrink)	4
Yvonne Sutaredjo, islamitisch theologe te Waalwijk (Drs. Helma Hurkens)	10
Hadji Hanbali Maksum te Den Haag (Drs. Barmawi Mukry)	13
Süleyman Necati Akcesme te Leiden (Hasan Güney)	15
Cursussen en ontmoetingen	16
Moslimes in Nederland	17
Boeken	23

Imam

Allereerst een verontschuldiging: moslims en anderen, die over zaken van de islamitische religie spreken, gebruiken graag Arabische woorden. Daardoor lijken zij een soort geheimtaal te gebruiken, die voor buitenstaanders eerder belemmerend dan verhelderend werkt. Waarom gaan zij er dan toch mee door? Waarom staat er dan toch weer een Arabische woord boven deze kleine bijdrage aan het leerhuis? De reden ervan is, dat de islamitische beweging zijn beginpunt rond de Arabische Op-lesing of Koran heeft gevonden en daar nog steeds zijn inspiratie en voedingsbodem in vindt.

Overigens kunnen ook de specialisten zich gemakkelijk vergissen en fouten maken in deze geheimtaal. Zo heb ik me indertijd verbaasd bij het lezen van het eerste grote boek over moslims in Nederland, het proefschrift van Sjef Theunis uit 1979: *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht*. De imam, voorganger, leider in het gebed, wordt daar steeds iman genoemd, terwijl *iman* het Arabische woord is voor "ge-loof".

Waarom die fout? Sjef Theunis was blijkens zijn boek niet iemand van pure boekenwijsheid, maar had veel van zijn kennis verzameld door de dagelijkse omgang met Marokkaanse moslims uit Utrecht. En bij het spreken kun je je in zo'n "m" of "n" natuurlijk toch ook wel gemakkelijk vergissen!

Misschien was er nog wel een andere aanleiding. Het woord *imam* komt nauwelijks voor in de Koran, terwijl *iman* daar een zeer belangrijk begrip is.

Het woord *imam* komt slechts elf maal in de koran voor, zevenmaal in het enkelvoud, viermaal in het meervoud. Bij deze laatste gaat het tweemaal (9,12 en 28,41) om boeven, boosaardigen, "voorgangers van het ongelooft" en "voorgangers die oproepen tot het vuur van de hel". Slechte predikanten dus! In deze verzen gaat het om de leiders van Egypte, die de Joden onderdrukken. Voorts worden Izaak en Jakob (21,73) eenmaal vermeld als "voorgangers die op Ons bevel de goede richting wezen" en de onderdrukte Joden in Egypte worden ook wel "voorgangers" genoemd (28,5, hier steeds in de vertaling van Fred Leemhuis).

Voor de gevallen, waarin het woord *imam* in het enkelvoud voorkomt gebruikt Leemhuis tweemaal ook nog het woord voorganger: in 2,124 spreekt God tot Abraham: "Ik maak jou tot voorganger voor de mensen". In 17,71 wordt gesproken over de "dag dat Wij alle mensen met hun voorganger oproepen". De islamitische uitleggers vertellen hierbij uitvoerige verhalen over de grote gebeurtenissen op de Dag van het Oordeel. De verschillende religieuze groepen scharen zich dan achter hun eigen profeet, die duidelijk zichtbaar is aan een speciaal vaandel. God vraagt dan wat die profeet onderwezen heeft. Dan blijkt, dat de volgelingen van Abraham, Jezus en andere profeten van de oorspronkelijke leer zijn afgeweken en die volgelingen zullen dan ook door hun eigen profeet al veroordeeld worden. Enkele islamitische uitleggers zeggen, dat het hier niet om de persoon van die profeten gaat, maar om hun ge-

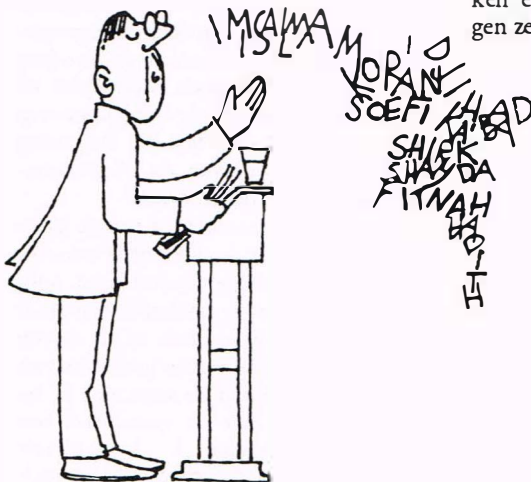
schrift, hun heilig boek, dat in de originele versie een aanklacht tegen die gemeenschap vormt.

In vijf gevallen vertaalt Leemhuis het woord *imam* met "voorbeeld". Hij staat hier dicht bij die islamitische exegese, die in dit woord het heilige boek ziet aangeduid. Hij staat ook dicht bij de Franse geleerde Jacques Berque die in zijn nieuwe vertaling van de koran als betekenis voor imam aangeeft: "archétype, écrit, précédent, préposé, modèle". Koran 15,79 geeft een les uit het verhaal over de inwoners Sodoma en Gomorra, die niet naar Lot luisterden. Die inwoners worden vergeleken met de bewoners van een bos bij Midjan, die niet naar Jetro wilden luisteren: Sodoma en Moidjan werden vernietigd en "beide zijn zij een duidelijk voorbeeld." Gods openbaring wordt in 36,12 een "voorbeeldig boek" genoemd en het boek van Mozes wordt ook een voorbeeld genoemd (11,17 en 46,12). In 25,74 wordt de gelovigen een gebed in de mond gelegd: "Onze Heer, schenk ons dat wij aan onze echtgenotes en nakomelingen vreugde beleven en maak ons tot een voorbeeld voor de godvrezenden."

De *imam* der gelovigen is het voorbeeld voor de godvrezenden. In de tekst van de koran vinden we nog niets terug van de voorrechten die de latere imams krijgen. Er is nog geen sprake van de speciale eisen voor een imam, de eer die hem bewezen moet worden als leider van het gebed en organisator van de gemeente.

In Johannes 13,16-17 zegt Jezus, nadat hij de voeten van zijn leerlingen heeft gewassen: "Ik heb jullie een voorbeeld gegeven, opdat jullie het ook zo zouden doen, als ik het heb gedaan." Latere ontwikkelingen, zowel binnen christendom als islam, hebben een ingewikkelde leer over de privileges, hoge positie en het belang van de leiders uitgewerkt. Dat is heel begrijpelijk en het was zeker ook nodig voor het doorgeven van de boodschap en de continuïteit in de godsdienstige bewegingen. Wat niet georganiseerd is loopt gevaar om te vervaagen en te verglijden. Toch is het af en toe goed om te ontdekken, dat de oudste documenten van beide godsdienstige bewegingen niet veel aandacht geven aan de precieze vorm van dat leiderschap, alleen de kern benadrukken en tegenover bepaalde uitwerkingen zeer kritisch staan.

Karel Steenbrink

Imam, voorbeeld en voorganger

"De organisatie der Mohammedaansche gemeenschap als kerk..."

In 1889 vertrok de islamdeskundige Christiaan Snouck Hurgronje naar Nederlandsch-Indië om de moslims daar te bestuderen, vooral in verband met het verzet dat zij in vele gebieden pleegden, zoals in Atjeh. De Minister van Koloniën gaf hem een speciale opdracht mee, waarover Snouck later schreef: "Toen ik in 1889 naar Indië werd uitgezonden om van de praktijk van den Islam aldaar eene studie te maken, drukte de Minister Keuchenius mij in het bijzonder op het hart, zoo eenigszins mogelijk een weg te zoeken, waarlangs *de organisatie der Mohammedaansche gemeenschap als kerk* te bereiken ware. Die staatsman hoopte op zulk eene wijze o.a. de Regeering van de verantwoordelijkheid voor de benoeming van panghoeloe's enz. te ontlasten. Het denkbeeld bleek niet voor uitvoering vatbaar". (Snouck Hurgronje, *Adviezen II*, 1073).

De Nederlandse koloniale overheid heerste rond 1900 over het grootste islamrijk ter wereld met ongeveer 1/6 van de moslimwereld als onderdanen. "In naam der koningin" werden de lei-

ders van grote moskeeën en de rechters van godsdienstige rechtbanken benoemd, de *penghoeloe's*, ook wel "voorzitter van de priesterraad" genoemd. Zij kregen daarvoor ook een salaris van de koloniale regering, die immers niet alleen het gezag en de rechten maar ook de plichten van de inlandse sultans had overgenomen.

De regerings-documenten spraken zonder meer over "islamitische geestelijken" of "priesters". De islamitische rechtbank heette in de officiële documenten altijd "priesterraad". Snouck Hurgronje was het daar als islamgeleerde niet mee eens. Hij schrijft in zijn rapporten uitvoerig over de islam als een lekegodsdienst, waarin geen priesters zijn die door een wijding of anderszins van de gewone moslims te onderscheiden zouden zijn. Dit riep weer een scherp commentaar op bij een andere hoge ambtenaar, die het allemaal wat erg gezocht vond. Deze schreef in een advies voor de Gouverneur-Generaal van Batavia over Snouck Hurgronje: "Die Heer neemt immers de houding aan van een doctrinair Muzulman en beoordeelt als zoodanig een onderwerp van wetgeving alsof het der Regeering om de zuiverheid van de Mohammedaansche leer te doen ware.."

De overgrote meerderheid van de koloniale ambtenaren had dezelfde wens als velen in de huidige Nederlandse politiek: wat zou het gemakkelijk zijn als er helemaal geen islam was, of als er een absolute scheiding tussen godsdienst en staat zou zijn, zodat de staat zich in ieder geval niet met de godsdienst zou hoeven bemoeien! In de koloniale politiek kon de regering zich er toch

niet helemaal aan onttrekken om regelingen voor moslims te treffen, al ging het vaak niet van harte. De inlandse leiders werden immers officieel als "hoofden van de godsdienst" beschouwd, waarmee de scheiding van religie en staat voor een groot deel werd ondermijnd. Het ziet er naar uit, dat in het Nederland van het einde van de 20e eeuw, de regeringsbemoediging met de godsdienst nog minder zal zijn en dat de regering er nog meer naar zal streven om "de organisatie der Mohammedaanse gemeenschap als kerk" te bereiken.

Een centraal punt daarbij zal zeker de positie van de imam zijn.

Drie soorten imam

In de geschiedenis van de islam heeft de term *imam* een drievoudige betekenis gekregen. Allereerst, en meest algemeen gebruikt, staat het woord *imam* voor de voorganger, leider van het gebed. Op de tweede plaats worden de leider van de staat en een aantal voor-
aanstaande personen ook met die titel geëerd. De vier "stichters" van de meest algemeen aanvaarde rechts-scholen in

De imam als leider van het gebed en leider van de gemeenschap

Het woord *imam* is in gebruik gekomen door vergelijking van de kalief als leider van de staat met de leider of *imam* van het gebed, omdat in de staat de kalief gevolgd moet worden, zoals in het gebed de *imam*. Daarom wordt de kalief ook wel de "groot-imam" genoemd.

De naam kalief (lett. vervanger) is aan hem gegeven, omdat hij in de islam de profeet vervangt. Men spreekt wel algemeen van kalief, ook wel van "kaliefsvervanger van Gods profeet". Er is een meningsverschil onder de geleerden met betrekking tot de term "Kalief of Plaatsvervanger van God". Sommigen beschouwen deze term geoorloofd, omdat immers alle nakomelingen van Adam de eretitel van "Plaatsvervanger van God" hebben gekregen, volgens Koran 2,30: *Toen jouw Heer tot de engelen zei: 'Ik ga op aarde een plaatsvervanger aanstellen'...* Maar de algemene mening is, dat dit vers geen voldoende aanleiding geeft om de term "Plaatsvervanger van God" in zo'n brede zin te gebruiken. Aboe Bakr werd eens aangesproken met die eretitel "Plaatsvervanger van God" en hij verbood om die term nog ooit te gebruiken. Hij zei: "Ik ben niet Gods kalief, maar alleen de vervanger van Gods profeet". Bovendien is het duidelijk dat er alleen een plaatsvervanger voor een afwezige kan zijn, maar van een aanwezige is er geen vervanger en God is altijd aanwezig.

De functie van *imam* is noodzakelijk voor de gemeente. De algemene mening van Mohammed gezellen en van de tweede generatie van de moslimgemeenschap leert ons dat. Toen de profeet stierf, legden de omstanders de eed van trouw aan Aboe Bakr af en zij vertrouwden aan hem de regeling van hun zaken toe. Zo gebeurde het daarna steeds. De gemeenschap is nooit in een staat van anarchie gelaten. Dat komt vanwege de algemene opinie, dat er een *imam* moet zijn.

Ibn Khaldun (1332-1406), *Muqaddimah*, I,388-389 naar de vertaling van Franz Rosenthal.

de islam hebben zo bijvoorbeeld de eretitel van imam gekregen: Imam Malik, Imam Sjafi'ie, Imam Abu Hanifa en Imam Ibn Hanbal. Tenslotte heeft de term binnen de sji'itische tak van de islam een heel eigen betekenis gekregen. De sji'iten houden als belangrijk leerpunt vast aan de noodzaak, dat Mohammed werd opgevolgd door leden van zijn familie. Imam Ali is dan ook de eerste opvolger, waarna Hasan en Hoesein volgden. De twaalfde imam verdween op onopgehelderde wijze en op zijn terugkeer wordt nog steeds gewacht. Dat Khumayni van zijn aanhangers de titel imam kreeg wijst erop, dat in die kringen werd gehoopt, dat hij de teruggekeerde imam zou zijn. Voor de huidige situatie in Nederland is alleen die functie van gebeds-voorganger van belang en daartoe beperken wij ons hier ook.

De imam volgens de islamitische tradities

In de *hadies*, de uitspraken van de profeet en verhalen over zijn handelingen en die van zijn metgezellen, die naast de koran zo'n belangrijke plaats innemen in de islamitische wereld, staat een serie aanwijzingen over de *imam*, die vrij schril afsteken tegen het beeld van *imam*, zoals we dat in de koran zien. De *hadies* geven nogal zakelijke en nuchtere richtlijnen voor de plaats van de imam bij het gebed. In de oudste *hadies*-verzameling, de *Muwatta* van Malik ibn Anas, staan een vijftal passages, die kennelijk allemaal handelen over concrete vragen, waar de gemeente mee zat. Allereerst de vraag of de gemeente de gebeden, die de imam hardop zegt nog moet herhalen. Dat wordt verboden bij Malik, terwijl hij wel wil, dat die gebeden en teksten, die door de imam zacht worden gezegd, door de gemeente ook echt, zij het zachtjes, worden gesproken. Alleen het slotwoord Amin ("Amen") moet luid her-

haald worden. (Muwatta 3.9-11). - Dan is er de vraag wat iemand moet doen, die te laat in de moskee komt. Als het gebed al begonnen is, moet hij of zij zich aanpassen aan de voortgang van dat moment en wat hij heeft gemist moet hij later inhalen. - Er wordt zeer streng gewaarschuwd tegen iemand die bij de buigingen de stille gebeden sneller zegt dan de imam en dan ook eerder omhoog komt: "bij zo iemand houdt de duivel de haarlokken vast en trekt hem te snel omhoog". (3.14) - In een moskee zonder luidsprekers en met een ook niet altijd even brave gemeente, luisterde vroeger kennelijk niet iedereen naar de vrijdagpreek. In Malik's verzameling van de islamitische overleveringen staan daarom meerdere vermaningen aan het adres van dit soort mensen. Het is absoluut verboden om tijdens de preek van de imam wat dan ook maar te zeggen, zelfs niet "Wees nou stil" tegen andere mensen. Ook als je niets van de preek verstaat vanwege de afstand moet je toch zwijgen. Anderen tot stilte manen mag eventueel via het gooien van steentjes of zoiets (5.2-4) - Elders wordt nog uitvoerig besproken, wat de reden mag zijn om van een gezamenlijk gebed, vooral op vrijdag, weg te gaan, voordat het afgelopen is. Een bloedneus wordt daar dan als een geldige reden beschouwd.

Deze praktische en nuchtere bepalingen worden hier weergegeven om een beeld te geven van die grote en belangrijke collectie islamitische bepalingen, die helaas in het Nederlands nog niet beschikbaar is.

In een latere en uitvoeriger collectie van *hadies* staat een curieus verhaal over de laatste levensdagen van Mohammed, dat een beeld geeft van de belangrijke positie van de imam als voorganger in het gebed. "Aisja, de moeder der gelovigen en echtgenote

van de profeet heeft verhaald, dat deze tijdens zijn laatste ziekte zei: 'Geef opdracht, dat Aboe Bakr in het gebed als imam moet voorgaan voor de verzamelde gemeente.' Aisja zei daarop: 'Als Aboe Bakr jouw plaats inneemt, zal niemand zijn stem kunnen horen, omdat hij teveel moet wenen. Het is daarom beter om Oemar in het gebed te laten voorgaan.' - Daarop zei de profeet nogmaals: 'Geef aan Aboe Bakr bevel om imam te worden voor de biddende gemeente.' Aisja vroeg daarom aan Hafsa om aan de profeet nog eens te zeggen: 'Als Aboe Bakr jouw plaats inneemt, zal niemand zijn stem kunnen horen, omdat hij teveel moet wenen. Het is daarom beter om Oemar in het gebed te laten voorgaan.' En Hafsa gaf volbracht het verzoek van Aisja. - Daarop zei de profeet toen: 'Jullie [Aisja en Hafsa] zijn precies als die vrouwen die Jozef probeerden te verleiden! Geef Aboe Bakr opdracht, dat hij bij het gebed de imam voor de gemeente moet zijn.' - Hafsa zei daarop tegen Aisja: 'Nu heb ik je verzoek opgevolgd, maar er werd helemaal niet naar mij geluisterd.' - Hiermee wordt duidelijk gesuggereerd, dat Aboe Bakr door de profeet zelf als zijn opvolger werd aangewezen, omdat hij die belangrijke functie van gebedsvorganger moest gaan vervullen.

In later tijd was niet alleen het voorgaan als imam belangrijk als een politieke daad. Het werd ook gewoonte om de leider van de (islamitische) regering in het gebed te vermelden. Een ijverige koloniale ambtenaar ontdekte in Nederlandsch-Indië in 1875, dat er in het vrijdaggebed werd gebeden voor de kalief van Istanbul, voor zijn rijk en zijn heerschappij. Er werd al gedacht aan een mogelijke voorbereiding voor een islamitisch oproer. Bij nader inzien bleek het toch niet om een daad van

oproer of opstand tegen de Nederlanders te gaan: de Indonesische imam gebruikte een preek- en gebedsboek uit het Midden-Oosten en daarin stond de naam van een al 40 jaar overleden kalief afgedrukt!

Minder gelukkig was het lot van de Marokkaanse imam in Amsterdam, die in 1983 werd ontslagen omdat hij de bede voor Koning Hasan van Marokko bij de vrijdagdienst achterwege had gelaten. [Zie het artikel van K. Wagten-donk, 'Imam in Nederland: waar staan zij voor?' in J. ter Haar en P.S. van Koningsveld (red.), *Schriftgeleerden in de moderne islam*, Muiderberg, Countin-ho, 1990]

Schriftgeleerden, imams en ulama in Nederland

Met dit laatste voorval zijn we overigens al in de moderne tijd en Nederland aangekomen. In zekere zin kunnen we hier een samensmelting van twee typen islamitisch leiderschap constateren. Die twee typen zijn de leraar enerzijds en de voorgangers/administrator anderzijds. De twee typen komen duidelijk naar voren in de bundel studies, die onder redactie van J. ter Haar en P.S. van Koningsveld zijn verschenen onder de titel *Schriftgeleerden in de moderne islam*. Voor Marokko en enkele andere Arabische landen wordt daar vooral gesproken over *ulama*, geleerden, mensen met kennis van de islam. Voor Turkije blijkt in een artikel van Jak den Exter en vooral in zijn mooie boek *Diyanet. Een reis door de keuken van de officiële Turkse islam* de imam als bestuurder, organisator van de moskee en beambte voor huwelijks-sluitingen e.d., belangrijker te zijn. Deze twee typen van godsdienstig leider zien we ook in andere gedeeltes van de islamwereld. Snouck Hurgronje, die we hierboven al vermeldden, zag in het Indië van zijn dagen een grote kloof

tussen de geleerden, *ulama*, die de godsdienstige kennis in stand houden en de godsdienstige ambtenaren, die vaak weinig kennis hadden, weinig door het gewone volk werden geëerd en alle kwalen van de gewone bureaucratie hadden: formalisme, geringe aandacht voor de gewone man en symptomen van corruptie.

Ibn Khaldun heeft al ooit een driedeling in de islamitische geschiedenis gemaakt, die in grote lijnen ook zeer wel te vergelijken is met een driedeling in de christelijke geschiedenis. De Arabieren waren als een eenvoudig woestijnvolk aanhangers van een strikt monotheïsme, waarbij de ethische idealen van gerechtigheid en solidariteit eigenlijk de kern van de godsdienst uitmaakten. De Perzen, een eeuwenoud volk met een lange beschavingsgeschiedenis en een zeer feodaal systeem, voegden daar een meer uitgewerkte dogmatiek, speculatieve gedachten en ook een getraptd bemiddelings-systeem voor de toegang tot het goddelijke aan toe. De Turkse mentaliteit daarentegen wordt door Ibn Khaldun al gezien als zakelijk, uitstekend gericht op organisatie en management. - Sommigen zien hierin wel een gelijkenis met de ontwikkelingen binnen het christendom, waar een Joods begin van de Jezusbeweging aanvankelijk vooral de nadruk gelegd zou hebben op de ethische aspecten, de praktische godsdienst. De Griekse geest zou daar een meer gecompliceerd theologisch systeem aan hebben toegevoegd, terwijl de Romeinen vooral de organisatie van godsdienst en eredienst zouden hebben uitgebouwd.

Hoe het ook verder zij met de verschillen tussen deze volksaarden, in Nederland lijkt er nu toch ook soort versmelting van de accenten te zijn bij de plaatselijke imams. Vanwege het ontbreken van een eigen groep van godsdienstleraren of zelfs van een aparte

klasse van 'islamgeleerden' is de Turkse evenals de Marokkaanse imam, naast zijn taak als gebedsleider, voornamelijk bezig met onderricht: in de weekeinden vaak voor kinderen op de zondagse en soms ook wel zaterdagse moskeeschool. Hij geeft ook onderricht aan de volwassen moslims, niet alleen via de vrijdagpreek en in de serie extra lessen, die in de vastenmaand worden gehouden, maar vaak ook op vaste avonden in de week. Vergaderingen met allerlei instanties, bezoeken van zieken en gevangenen, organiseren van een begrafenis en zich oriënteren in de sociale problemen van dit nieuwe land, vormen dan de aanvulling op deze belangrijke onderwijs taken.

Onder de vele soorten imams in Nederland zijn de Turkse het best georganiseerd. Een tachtig Turkse functionarissen wordt in Nederland rechtstreeks benoemd én betaald door de Diyanet, het Turkse Presidium voor Godsdienstsaken. Zij zijn onderdeel van een groot apparaat: dit overheidslichaam heeft in het officieel gesecculariseerde Turkije maar liefst 61.000 imams als moskeefunctionarissen op de loonlijst staan. Imams die al enkele jaren ervaring in Turkije hebben worden soms voor een jaar of vier naar (de rest van) Europa gestuurd, momenteel een kleine 700, waarvan ruim 350 in Duitsland. Deze periodisering van vier jaar maakt overigens een echte worteling in bijvoorbeeld de Nederlandse maatschappij vrijwel onmogelijk. Zo'n buitenlandse periode kan voor de ambtelijke carrière van een Turkse imam zeer bevorderlijk zijn. Hij krijgt er een bredere kijk door op vele dingen, maar het perspectief van de tijdelijkheid doordringt zijn Nederlandse werk en maar zelden zal hij voldoende van de Nederlandse taal leren om echt aan die cultuur te participeren. Bezoekers van Turkse mos-

keeën moeten dan ook meestal een beroep doen op meegebrachte tolken of ter plaatse aanwezige leken-vrijwilligers voor hun contacten. - Overigens worden de gebouwen van de Turkse en andere moskeeën niet van buitenaf gefinancierd en hebben ook lang niet alle imams van Turkse moskeeën zo'n officiële status. De imam en de vrijwilligers die rondom hem actief zijn in de moskee, praten dan ook zeer vaak over geld, doen allerlei moeite om bijv. via kleine winkeltjes de financiële basis voor hun moskee te versterken, c.q. een deel van grotere toekomstplannen te verwezenlijken.

Een echte differentiëring van het "religieuze ambt", zoals we die zo sterk zien in de wereld van de christelijke kerken en ook in de landen met een krachtige islamitische traditie, zien we in Nederland nog niet. De weinige theologisch geschoolden kunnen vaak geen echt werk vinden naar hun opleiding. Vrijgestelden voor speciaal onderwijs aan scholen, pastoraat voor gevangenen, militairen, zieken en bejaarden zijn ook nog vrijwel onbekend. Momenteel zijn de meeste Nederlandse imams nog

manusje-van-alles, die aan alle kanten met de opbouw en begeleiding van een gemeenschap bezig zijn.

Er circuleren al jaren plannen voor een imam-opleiding in Nederland. Enerzijds zijn dat plannen van bovenaf, opgesteld vanuit een academische traditie aan een bestaande universiteit of hogeschool. Daar is tot op heden nog niet veel concreets uitgekomen. Het concreetste plan is wellicht van de stichting in oprichting, die een Leerstoel Islam aan de Universiteit van Amsterdam wil gaan ondersteunen. Binnen de theologische faculteit van Utrecht is Dr. Ghassan Ascha als universitair docent islam aangesteld. Deze vormen van opleiding sluiten aan bij de westerse, academische tradities. Daarnaast zijn er vooral binnen de Surinaamse moslimgemeenschap enkele initiatieven van onderaf ontstaan, die nauwer aansluiten bij de traditionele islamitische opleidingen. Zo is er in Den Haag een niet formeel erkende deeltijd-opleiding tot imam. Praktisch alle imams in Nederland hebben tot nu toe echter in landen van herkomst of elders van Engeland en Marokko tot Indonesië, een opleiding gekregen. Karel Steenbrink

Uit de conclusies, aanbevelingen en vooruitzichten van het Congresverslag Islamitische Stichting Bevordering Integratie:

"De ISBI zal bij de overkoepelende moslim-organisaties het belang van een structureel multi-etnisch overleg van imams aan de orde stellen. Met enige samenwerking kan een supra-nationale vereniging van imams worden opgericht." Minister Hirsch Ballin: "Om het integratieproces van minderheden te ondersteunen, verdient recruitering van religieuze voorgangers uit de alhier verblijvende groepingen de voorkeur".

Abdulwahid van Bommel: "Het ontbreken van een opleidingsinstituut voor moslims geestelijke leiders wordt als een gemis ervaren. Een instituut waar vakken als burgerschapskunde, sociale vaardigheden en wereldoriëntatie worden gedoceerd."

De heer mr. C. R. Niessen: "Wanneer de moslimgemeenschap tot de conclusie komt een islamitische theologische hogeschool op te moeten richten, die voldoet aan de vereiste voorwaarden voor bekostiging door de overheid, dan is de bekostiging uit gemeenschapsgelden mogelijk."

Interview met Yvonne Sutaredjo, islamitisch theologe te Waalwijk

Yvonne Sutaredjo (31, getrouwd) stamt uit een Javaans Surinaamse familie. Hoewel van christelijke afkomst, is zij moslim geworden tijdens haar studie islam in Indonesië. Voor dit interview trof ik haar in de moskee van Waalwijk. Een schitterend stukje islamitische architectuur in een Brabantse omgeving. Na een korte rondleiding zetten we ons in één van de vergaderruimtes en ontstond een levendig gesprek.

Theologie

Wanneer heeft U besloten om islamitische theologie te gaan studeren? "Ik kom uit een christelijk gezin. Toen ik op mijn achttiende theologie ging doen, had ik me nog nauwelijks in godsdienst verdiept. Na de HBS wilde ik eigenlijk medicijnen doen, of christelijke theologie, maar daar waren mijn ouders het niet mee eens. Toen kreeg ik die beurs. De regering gaf beurzen aan Javanen die islam wilden studeren omdat deze bevolkingsgroep een gebrek aan religieuze leiders had. De islam sprak me helemaal niet aan, maar ik deed het toch. Je zou bijna kunnen zeggen dat ik tegen wil en dank begonnen ben aan de studie. Ik zag het als een manier om bij te dragen aan de emancipatie van mijn volksgenoten."

"Tijdens mijn studie theologie veranderde mijn houding tegenover de islam. Ik begon serieus na te denken over levensvragen. Bijvoorbeeld respect voor je ouders. Je mag je ouders niet kwetsen of pijn doen.

Toen ik de islam beter leerde kennen, ging deze godsdienst steeds meer voor mij betekenen. Het is meer dan een godsdienst, je hele manier van leven wordt erdoor bepaald. Uiteindelijk ben

ik moslim geworden."

Yvonne is zeer beslist wanneer de leefregels van de islam ter sprake komen. Zij gaat gekleed als een moslimvrouw: armen en benen bedekt en een sluier die enkel haar gezicht zichtbaar laat.

Indonesië

Yvonne studeerde islam in Jakarta, Indonesië aan het 'State Institute of Islamic Studies'. Zij volgde daar een programma dat vergelijkbaar is met een doctoraalopleiding in Nederland. Yvonne deed de afstudeerrichting theologie en filosofie (*akieda* en *falsafa*) en sloot haar studie af in 1989.

Was het een uitzondering dat U als vrouw islam studeerde?

"Oh nee, er waren veel vrouwen. Maar bij de afstudeerrichting die ik koos niet. In ons jaar waren negentig man-

nen en maar drie vrouwen. Die richting viel sowieso op binnen de faculteit. Altijd als er protesten waren, kwamen ze van de 'theologie en filosofen'. Het laatste jaar hebben we zelfs nog een keer gedemonstreerd. Bij de andere specialisaties was de verhouding tussen mannen en vrouwen evenrediger."

Koranstudie, geschiedenis en filosofie maakten deel uit van het programma. Meer dan in Nederland gebruikelijk op een theologische faculteit, was er in het 'State Institute' aandacht voor andere religieuze tradities. Er waren colleges over christelijke theologie en over boeddhisme, hindoeïsme en jodendom. Interessant is het feit dat de christelijke theologie werd gedoceerd niet door een moslim, maar door een christelijk docent. De filosofie bleef niet beperkt tot islamitische filosofie, maar omvatte eveneens Westerse en Aziatische stromingen.

Yvonne praat vol enthousiasme over haar opleiding. Ze houdt van het beschouwelijke, abstracte. De logica bijvoorbeeld, waar in de studie veel aandacht aan werd besteed, sprak haar erg aan. Haar opleiding in Indonesië onderbrak ze vier jaar om zich in Amsterdam in het Arabisch te bekwamen. Naast het standaard curriculum volgde ze veel extra colleges, ook buiten de theologische faculteit. "Het is niet goed om alleen maar met godsdienst bezig te zijn. Je moet een brede kijk ontwikkelen." Het is typerend voor Yvonne dat ze de dingen grondig aanpakt. De studie van het Arabisch, het Nederlands spreken, het liefst zou ze dat perfect beheersen.

Naar Nederland

Aanvankelijk was het de bedoeling om naar Suriname terug te keren. Na het afstuderen in 1989 echter, besloten Yvonne en haar man om zich in Nederland te vestigen.

Was het een bewuste keuze om naar Nederland te gaan?

"De Javanen hier hebben behoefte aan geestelijke leiders. Veel mensen kennen zelfs de basis van hun eigen traditie maar nauwelijks. Daarom is les geven en gespreksgroepen zo ontzettend hard nodig. Die religieuze vorming is belangrijker nog dan praktische en pastorale problemen. Er zijn in Nederland vrijwel geen academisch gekwalificeerde jonge moslimtheologen. Turken en Marokkanen krijgen wel imams uit hun vaderland. Andere groepen moslims krijgen weinig steun van hun regering. Daarom is het voor hen extra belangrijk dat er geschoolde theologen hier zijn."

"De gemeente Waalwijk zorgde ervoor dat we een woning kregen. Die is aan de overkant, vlakbij de moskee dus."

Behalve met Surinamers werkt Yvonne met Indonesiërs en Nederlanders.

Fi sabilillah ...

Nu werk je hier met de moslims. Waaruit bestaat je dagtaak? "Helaas heb ik nog geen betaald werk. De twee jaar in Nederland heb ik besteed aan het ophalen van mijn Nederlands en het thuisraken in deze samenleving. Ondertussen doe ik 'fi sabilillah' (wat op Gods weg ligt). Dat is heel wat. Een belangrijke taak is lesgeven over de Koran en over de islam. Ik geef onder andere les in het 'Islamitische Cultureel Centrum Zuid Nederland'. Het zijn kinderen en jong volwassenen die daar komen. In Waalwijk in de moskee doe ik onder andere een vrouwengroep en een gespreksgroep. Verder geef ik lezingen, geef les bij kadertrainingen voor imams, vertaal boeken. Door zelfstudie wil ik mijn theologische kennis verder verdiepen. Bij alles wat ik doe probeer ik die kennis in dienst te stellen van de gemeenschap.

Op mijn verbaasde reactie dat iemand

met haar opleiding nog geen vaste baan heeft, begint ze te lachen: "De mensen zeggen altijd tegen mij dat ik de enige vrouwelijke moslimtheologe in Nederland ben. Ik vraag dan of ze werk hebben voor mij, maar dan zwijgen ze..."

Openheid

Grote nadruk legt deze theologe op de openheid die er in de islam moet zijn voor andere godsdiensten en voor de samenleving in het algemeen. Moslims zijn zeker niet op bekering uit. Over islamitische scholen zegt ze: "Islamitische scholen zijn goed, omdat kinderen daar hun godsdienst en traditie leren kennen. Maar ze moeten zich niet afsluiten. Het is niet goed als er alleen allochtone kinderen naar toe gaan. Een islamitische school die nauw samenwerkt met andere scholen dat lijkt me een waardevolle constructie."

Diezelfde openheid bemerk ik als Yvonne over haar werk praat. In de werkgroepen die ze begeleidt, zou ze liefst een breed scala aan onderwerpen behandelen. Zelf is ze geïnteresseerd in christelijke theologie.

Imams in Nederland

Yvonne is geen imam en zal dat vanwege haar vrouw-zijn nooit worden. Een imam is niet noodzakelijk iemand met een theologische opleiding. In principe kunnen alle mannen die gezond zijn imam worden. Alleen indien er geen man aanwezig is mag een vrouw voorgaan in gemeenschappelijk gebed. Als er goede mannen aanwezig zijn, vindt Yvonne het geen probleem dat mannen voorgaan. Maar als er onder de mannen geen geschikte voorganger voorhanden is en onder de vrouwen wel, dan vindt ze het niet goed dat per se een man moet voorgaan. "Het gaat toch om de kwaliteit van de voorganger."

12 Hoe denk je over kadervorming in

Nederland? "In het buitenland zijn universiteiten waar men islamitische theologie kan studeren. Ik betwijfel of er voldoende interesse zou zijn onder moslims om theologie in Nederland te studeren. Theologie is een vak dat persoonlijke betrokkenheid eist. Je kiest er niet voor op dezelfde manier als voor sociologie of wiskunde. Bovendien is er geen geld voor zo'n opleiding, en ik geloof nooit dat de Nederlandse regering dat zou betalen.

Het is eigenlijk wel raar dat je hier niet eens in de islam kunt afstuderen, islam is slechts een onderdeel van de studie semitische talen. Nu de moslims in aantal de derde groep zijn, na katholieken en protestanten, zou dat moeten veranderen.

Er zijn op dit moment kadertrainingen en bijscholingen voor imams in Nederland. Voor de jonge generatie zou dat uitgebouwd kunnen worden. Een opleiding voor godsdienstleraar/lerares zou wel belangrijk. Maar nogmaals, dan moet er wel interesse voor zijn."

Toekomst

Hoe zie je de toekomst, voor jezelf en voor de islam in Nederland.

"Voor de islam in Nederland vind ik het belangrijkste dat er meer samenwerking komt tussen de etnische groepen. Je ziet nu dat elke groepering zijn eigen moskee wil. Dat is ze gegund, maar het kan gewoonweg niet. Als moslims uit verschillende landen elkaar tegenkomen dan moeten zij elkaar groeten. Dat betekent dat we één islamitische gemeenschap zijn. Het zou beter zijn als de Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en andere groepen moslims in Nederland den duur samen naar één moskee zouden gaan."

"Voor mezelf; ik heb de droom dat ik ooit nog eens zou kunnen promoveren. Maar eerst wil ik een tijd voor de gemeenschap werken. Ik zou wel een

kind willen, insjallah. Dan ligt mijn carrière misschien een tijdje stil, want het gezin gaat voor. Maar dan nog kan ik thuis werken, met telefoon en papier kan je iedereen bereiken.”

Daarmee zijn we aan het einde geko-

men van ons gesprek. De indruk die Yvonne maakt is die van een hartelijke en enthousiaste vrouw, trots op wat ze tot nu toe bereikt heeft en vol energie voor de toekomst.

Helma Hurkens

Hadji Hanbali Maksum: imam van de *moesalla* AL ITTIHAAD te Den Haag

Voor een gebedsruimte kennen de moslims van Indonesië verschillende woorden. Allereerst de moskee (Arabisch: *masjid*). Letterlijk betekent het 'plaats van neerbuiging'. De moskee wordt voor alle gebedstijden gebruikt, ook voor het vrijdag-gebed. Een *moesalla* dient wel voor de gewone gebedstijden, maar de vrijdagdienst, waarvóór ook de wekelijkse preek wordt gehouden, vindt daarin niet plaats. Het onderscheid tussen een moskee en een *moesalla* schijnt iets typisch voor Indonesische moslims te zijn. We zien dan ook bij de Turken of Marokkanen in Nederland dat onderscheid niet en zij noemen al hun gebedsruimten moskeeën en houden daar ook de vrijdagdiensten.

Ook al kan het gewone rituele gebed individueel verricht worden, de islamitische leer spoort er toe aan om het gebed in een moskee of *moesalla* te verrichten onder leiding van de imam. Voor dat ambt zijn er enkele bijzondere voorwaarden, zodat niet iedereen zo maar die functie kan verrichten. Allereerst moet zo iemand een goede basis-kennis hebben van de godsdienst, speciaal met betrekking tot de verplichte onderdelen en de uitvoering van het gebed; hij moet de lezingen en gebedsformules correct kunnen uitspreken en in

het algemeen heeft een oudere persoon ook de voorkeur (in vergelijking met de rest van de gemeenschap).

De aanwezigheid van een moskee of een *moesalla* is van groot belang voor de plaatselijke moslimgemeenschap en overal ter wereld waar een bepaald aantal moslims woonachtig is, zal er ook zeker een gebedsruimte door hen worden ingericht. Hoe meer moslims er in een bepaalde streek komen wonen, hoe meer gebedsruimten er ook zullen zijn. Dit is ook van belang, omdat er aan zo'n moskee of *moesalla* altijd ook een imam verbonden zal zijn.

De *moesalla* "Al-Ittihaad", Daguerrestraat 2 te Den Haag, werd gebouwd door in Nederland wonende Indonesiërs en officieel in gebruik genomen op 13 Juli 1985. Volgens de islamitische tijdrekening was dat de 23e Sjawwal van het jaar 1405 sinds de Hidjah. Sjawwal is de maand na het vasten van Ramadan en de plechtigheid viel dus nog in die feest-periode. Aanvankelijk werd deze gebedsruimte ook vaak gebruikt door moslems uit Suriname, die het Javaans als hun eerste of tweede taal hadden. Daarom werd er toen ook een vrijdagdienst in gehouden met een preek in het Javaans. Deze moslims kregen echter een eigen moskee en voor

de Indonesiërs die in het centrum van de stad of op de ambassade werkten was de gebedsruimte nogal ver van hun werk gelegen. Daarom verplaatste men de vrijdagdienst naar de aula van de Indonesische ambassade. Het gebouw "Al Ittihaad", werd sindsdien vooral gebruikt voor gebruik tijdens de andere gebedstijden, voor godsdienstige opwekkings-bijeenkomsten, lessen, vergaderingen en vooral ook als centrum voor de Vereniging van Islamitische (Indonesische) Jongeren in Europa. Imam van deze moskee is Hadji Hanbali Maksum. Hij is daartoe door de plaatselijke gemeenschap gekozen. Hij leidt de gebeden, vijfmaal per dag, ten minste als hij aanwezig is. Hij preekt wekelijks in het vrijdaggebed in de Indonesische ambassade en verzorgt ook regelmatig een programma van 10 minuten in het Indonesisch voor Radio Nederland Wereldomroep.

Hadji Hanbali Maksum, geboren in 1937 te Keboemen, Midden-Java, ontving zijn opleiding op meerdere plaatsen. Hij studeerde op twee *pesantrens* (islamitische seminaries op het platteland) in Tebuireng en Gontor-Ponorogo, in Oost-Java. Daarna op de Islam-academie van Surakarta, op het opleidingscentrum Darul Ulum te Mekka en tenslotte behaalde hij zijn kandidaats-examen in islamitisch recht in Bagdad, 1970. Zijn inkomsten krijgt hij van zijn baan bij een verzekeringskantoor in Den Haag, zodat hij

zijn werk al imam als vrijwilliger doet. Als belangrijkste hulp en vervanger heeft hij A. Na'fan Sulchan, ook afkomstig uit Midden-Java. Deze man heeft op een islamitische kloosterschool (*pesantren*) te Yogyakarta, Krapyak, gestudeerd en daarna aan de staatsacademie voor islamwetenschappen te Yogyakarta. Eindelijk heeft hij ook nog enige tijd in Egypte gestudeerd, maar als zovelen, die islamstudies hebben gedaan, moest hij in Nederland omscholen. Hij verdient nu ook zijn levensonderhoud bij een assurantie-bedrijf in Den Haag.

De zaterdag-middag en -avond zijn het drukst in de *moesalla*. Van drie tot vijf wordt er dan eerst godsdienstles gegeven aan de kleine kinderen. Van zes tot acht is er dan een voordracht met discussie voor de volwassenen.

Moslim-studenten uit andere landen van Europa, komen altijd langs bij de *moesalla*, zij worden ook wel uitgenodigd om uiteenzettingen te geven, maar het gebeurt ook wel door bezoekende handelaren of ambtenaren die de ambassade bezoeken.

Dit eenvoudige gebedshuis, dat niet eens de status van een moskee heeft, vervult zo toch een nuttige functie, omdat het gedragen wordt door vrijwilligers, die zich inzetten voor hun eigen ontwikkeling en ook voor de opbouw van de gemeente.

Leiden, Drs. Barmawi Mukry

Süleyman Necati Akcesme, imam van de Mimar Sinan Moskee te Leiden

[Als zovele leden van de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen in Nederland was de imam van de Turkse moskee in Leiden gedurende de zomermaanden afwezig voor een bezoek aan zijn geboorteland. Op initiatief van Hasan Güney, voorzitter van de moskeevereniging en landelijk secretaris van de Hollandse Diyanet Vakfı, de Turkse Islamitische Stichting Nederland, stelden enkele leden van de moskeeleiding het volgende portret over hem samen.]

Süleyman Necati Akcesme is geboren op 01.08.1959 in Bolvadin, gelegen in de provincie Afyon (Centraal Turkije). Na zijn lagere en middelbare studie afgemaakt te hebben, zette hij zijn studie voort in Ankara aan de Theologische Faculteit. Nadat hij deze studie had voltooid in 1984, volgde hij nog een cursus Arabisch aan de Staatsacademie voor Vreemde Talen.

Zijn eerste baan kreeg hij op 09.06.1977 bij het Ministerie voor Godsdienstzaken. Nadat hij bij deze instelling op verschillende afdelingen gewerkt had en ook als predikant van Elmadag, werd hij uiteindelijk

overgeplaatst als imam naar de Mimar Sinan Moskee te Leiden in Nederland. Zijn echtgenote en kinderen verblijven bij hem. Hij heeft drie kinderen, twee dochters en een zoon. De oudste gaat naar groep vijf, de twee kleinere naar groep 2 op de Marnix-school te Leiden. Hij heeft als taak in Nederland het behartigen van de godsdienstzaken. Hij beoefent de volgende functie: imam, godsdienstonderwijzer, gids en sociaal welzijnswerker. Bijvoorbeeld: hij leidt het gebed voor, hij geeft godsdienstlessen, het lezen van de *hutbe* (vrijdagpreek) en prediken.

Hij schenkt ook aandacht aan volwassenen en kinderen die de moskee bezoeken en geeft ze les over verschillende thema's en tevens worden ook sociale problemen besproken zoals geboorte, trouwpartijen, overlijden. Hij is altijd met hen.

Hij geeft ze advies en zet ze aan tot goede daden en plichten. Hij gaat ook naar een school als godsdienstleraar. Hij beantwoordt ook vragen van mensen uit verschillende groepen die de moskee bezoeken en geeft uitleg op godsdienstig en cultureel vlak.

CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

* Vrijwilligers gevraagd! De Stichting Ontmoeting met Buitenlandse Vrouwen organiseert individuele taallessen voor Turkse en Marokkaanse vrouwen in Den Haag. Steeds meer verzoeken moeten op de wachtlijst geplaatst worden vanwege een tekort aan vrouwelijke vrijwilligers, die na een introductie cursus de taallessen bij de deelnemers thuis geven. Voor meer informatie over het OBV of voor een afspraak voor een gesprek: Florentine Marks, coördinator voorlichting en doorstroming, 070-3456005/ 3560605 of 076-420679 (privé).

* De Stuurgroep Diakonie/Kerk en Samenleving van het Dekenaat Bergen Op Zoom organiseert een toerustingscursus voor ontmoetingen met moslims aan de basis: 30/10, 6/11, 13/11, 20,11. - Bovendien zijn er daar twee impulsavonden onder het thema: "De vreemdeling in ons midden", vooral voor jongeren op 18 sept. en algemeen op 10 oktober. Inlichtingen Berry van Oers of bij Peter Hoefnagels, Mgr. Poelsstraat 46, 4631 CB Hoogerheide (01646-12782).

* In de regio Haarlem zijn op de maandagavonden 30/9, 7/10, 14/10 bijeenkomsten gepland rond de thema's Koran, de Profeet, gezinsleven en relatie-opbouw aan de basis. Cursusleider Berry van Oers. Inlichtingen Drs. P. Stolwijk, Kruisweg 69, 2001 NG Haarlem, 023-322444.

* 20 september is er een post-academische studiedag Christenen en Moslims in Nederland aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Inlichtingen J. Slomp, 033-960360.

* Op de dinsdagen 8 okt, 5 nov., 3 dec. 21 jan. en 10 maart wordt er in het seizoen 1991-1992 een serie studiedagen in gesprek met de Koran gehouden. Inlichtingen en opgaven: J. Slomp, 033-960360.

* Op de maandagmiddagen 23/9, 7/10, 28/10, 11/11 en 25/11 is er een islamitisch-christelijk leerhuis in Leiden onder leiding van Hamza Zeid en Karel Steenbrink. Inlichtingen Karel Steenbrink, De Sitterlaan 29, 2313 TK Leiden; 071-144248 of 071-132911 (privé).

* Om alvast te noteren: Prof. Moh. Arkoun zal van januari-mei 1992 een serie van 12 hoorcolleges Europa and Islam geven aan de Universiteit van Amsterdam. Voertaal is Engels. De colleges worden wekelijks gegeven vanaf dinsdag 21 jan. 13.00-15.00 uur in het Oudemannenhuispoortcomplex. Inlichtingen: Dr. K. Wagtendonk, tel. 020-5252031/2010 of 6411372 dan wel Drs. O. Cherribi, tel. 020-6279460 of 6769509.

Professor Arkoun wil in zijn colleges laten zien hoe de islam als onderdeel van de geschiedenis van het mediterrane gebied cultureel deel uitmaakt van het Westen. Hij zal daartoe de historische betrekkingen tussen Europa en de islam behandelen als ook de hedendaagse situatie. Waar velen uitsluitend een bedreigende want fundamentalistische islam menen te moeten signaleren, wil Arkoun o.a. de nodige aandacht besteden aan het bestaan van een liberale islam.

Op bedevaart vanuit het westen en het oosten

[*Azyumardi Azra is een indonesische moslim, afgestudeerd in islamitische theologie te Jakarta en momentaal bezig om een proefschrift te schrijven aan de Columbia-universiteit te New York. Hij was van maart-september 1991 in Nederland voor de studie van Arabische en Maleise handschriften. Vanuit Den Haag maakte hij in juni de bedevaart naar Mekka. Hij vergelijkt de omstandigheden van de hadj in zo'n westers land met die van een oosters en islamitisch land.*]

Vanuit Nederland vertrekkend voor de bedevaart van de hadj, bemerken we een groot verschil met een vertrek vanuit Indonesië. Die verschillen hangen natuurlijk samen met de godsdienstige achtergronden van beide landen en zij hebben ook grote gevolgen voor de godsdienstige ervaringen van de bedevaartgangers, die Mekka en Medina gaan bezoeken. Ik wil mijn eigen ervaringen, aangevuld met wat ik gezien heb van mijn medereizigers, hier beschrijven met het oog op een theorie over godsdienstige pelgrimstochten, zoals die naar voren is gebracht door Victor Turner in zijn boeken *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society* (uit 1974, vooral het hoofdstuk 'Pilgrimage as Social Process') en het boek *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual* (uit 1967).

Voor pelgrims die vanuit Nederland vertrekken is de voorbereiding nogal magertjes. Zij gaan niet echt door een grondige fase van het toeleven naar dat grote moment, of in de woorden van Turner: 'the preliminal stage of the pilgrimage process'. Moslims die vanuit

Nederland vertrekken kunnen zich tot op het laatste moment nauwelijks losmaken van hun dagelijkse beslommeringen. Zij maken zich niet rustig en overwogen los van dit dagelijkse leven. In Indonesië is dat heel anders. Daar wordt een *slametan*, rituele afscheidsmaaltijd met gebeden, gehouden. Daar is een algemene cursus over de rituelen van de bedevaart. De kandidaten gaan enkele dagen in quarantaine. Bij dit uiterlijk proces van afzondering komt zeker ook een innerlijk proces, maar de pelgrims vanuit Nederland maken dit niet mee. Zij ondergaan dit proces van heiliging en afzondering van het gewone leven niet.

Ook op de vliegreis van Schiphol naar de luchthaven voor de bedevaart, Djeddah, komt de sfeer er nog niet in. Vanuit landen met een grote islamitische bevolking worden er speciale vluchten

ingezet, die geheel gevuld zijn met kandidaat-pelgrims. Vanuit Schiphol gingen wij met een gewone lijnvlucht, zodat die speciale geheiligde sfeer van een bedevaart er tijdens de vlucht ook nog helemaal niet was. Bij aankomst op het vliegveld van Djeddah hadden wij ons dus nog helemaal niet kunnen losmaken van het gewone zakelijke leven van een westers land.

Pas toen we het grondgebied van de stad Mekka binnenkwamen en ons kleedden in die speciale kleding voor de hadj, de *ihram*, ging er voor ons, Nederlandse bedevaartgangers, plotseling een heel andere wereld open, die in absolute tegenstelling stond tot de alledaagse, die wij hadden meegemaakt. We zagen die mensenzee, allemaal in dat simpele witte "uniform", zonder onderscheidingstekenen of wat dan ook en we gingen onder in die mensenzee. Maar deze drastische verandering en overgang was slechts voor een korte tijd van kracht. Na het gebed in de Al-Haram moskee bijvoorbeeld, gingen wij naar het hotel, waar wij zouden worden ondergebracht. Dit hotel was ook heel anders dan de eenvoudige accommodaties, waar de Indonesische pelgrims werden ondergebracht. Wij kwamen in een modern gebouw met alle moderne westerse comfort en luxe.

Na de dagen van de bedevaart gingen wij terug naar Nederland met (alweer!) een gewoon lijntoestel, temidden van andere passagiers en die speciale sfeer van de bedevaart was daarom ook al heel snel verdwenen. Onze Indonesische vrienden, die naar hun eigen land teruggingen, konden de sfeer nog vasthouden tijdens de vlucht, gedurende de dagen van quarantaine na hun reis. Na aankomst in hun woonplaats hielden die zich zeker aan de algemene regel, dat je een feestelijke welkomstaartijd moet geven en de eerste veertig dagen zo min mogelijk van je huis weggaat.

Dit laatste heeft te maken met het geloof, dat een aantal mensen nog in ere houdt, dat zij na hun bedevaart een speciale beschermengel bij zich hebben. Het is dus wel duidelijk dat de theorie van Turner over een pelgrimstocht als een overgangs-ceremonie, waarin het oude wordt losgelaten, niet in alle omstandigheden geldig is. We zien duidelijk, dat de geldigheid van die theorie nogal afhankelijk is van de omstandigheden waarin wij leven, hier dus van het land van waaruit wij de hadj gaan volbrengen. Voor een land, waar de meerderheid van de bevolking moslims is, gaat deze theorie dan nog wel op, maar voor moslims die vanuit Nederland vertrekken, waar de moslims slechts een kleine minderheid uitmaken, gaat die theorie zeker niet helemaal op.

Azyumardi Azra

[Andere ervaringen van de Mekkaanse bedevaart zijn beschreven in Begrip no. 87; zie ook de herdruk in P. Reesink: Islam, een nieuw geloof in Nederland, Ambo 1991, p. 29-32]

Moslims in en uit Suriname

Het was in de campagne voor de algemene verkiezingen van 25 mei 1991 opvallend dat de moslims van zich lieten horen. Geen enkele religieuze groep deed dat zo nadrukkelijk. De moslims waren de eersten die een politieke partij in het koloniale Suriname in 1946 oprichtten. Daarna volgden partijen die zeker religieus gekleurd waren, maar niet zo nadrukkelijk. De moslimpartij heeft het niet zolang uitgehouden: de raciale verhoudingen bleken belangrijker. Daarvoor in de plaats kwamen dan ook de partij van de Hindoestanen en die van de Javanen. Beide groepen hadden vele moslims. In de loop der tijden

zijn er nog wel pogingen door een *Vernieuwde Moslim Partij* ondernomen om wat voor te stellen, maar dat lukte niet. In het partijpolitieke krachtenveld trad er de laatste tijd wel een verschuiving op. Mensen wilden niet onmiddellijk naar afkomst stemmen maar meer op ideologische basis. Afgelopen mei presenteerden zich dan ook groepen moslims die voorstelden om te breken met de oude raciale en religieuze partijen. Het zou volgens deze groepen beter zijn zich aan te sluiten bij nieuwere partijen als de *Nationale Demokratische Partij* of het *Demokratisch Alternatief '91*.

De moslims in Suriname zijn intern verdeeld en soms ook wel met enige commotie. Zo was te verwachten dat na een eerste perskommunikee van een moslimgroep die een stemadvies gaf, er wel een andere groep zou volgen.

We maken dat ook steeds mee bij de juiste bepaling van de dag van Idul Fitr. Sinds 1970 is dat een nationale dag, en het *Comité Christelijke Kerken* (CCK) had toen tweede paasdag en tweede pinksterdag ingeleverd voor dit moslimfeest en voor het hindoeïe feest van Phagwa of Holi. Ieder jaar kunnen we via de media kenismaken met dreigende onenigheid over de datum van het moslimfeest. De overheid laat zich uiteraard voorlichten om ruim op tijd de preciese datum vast te stellen. Hiervoor maakt men gebruik van de diensten van de *Madjlies Moesliemin Suriname*, waarin diverse moslim-organisaties vertegenwoordigd zijn. Niet alle organisaties participeren echter in deze raad.

In 1989 is er ook een *Interreligieuze Raad in Suriname* opgericht (IRIS). Deze raad brengt verschillende christelijke, hindoeïstische en islamitische organisaties bijeen, maar ook weer niet alle. Het christendom telt een kwart van de bevolking, evenals de hindoes en de moslims. De moslims zijn vooral te

vinden onder de Hindoestanen en javanen en pas in het laatste decennium worden ook meer en meer Kreolen islamiet. Merkwaardig is, dat de islam niet met de slavernij uit West-Afrika is meegkomen. Wel komen er de laatste tijd meer en meer bezoekers uit West-Afrika, zoals ook uit Pakistan en Indonesië. Bovendien is de *Islamic Call Society* uit Lybië hier aanwezig en die rekruteert onder de diverse bevolkingsgroepen.

Onmiddellijk na de verkiezingen is de leider van de *Internationale Ahmadiyya Beweging* bij de *Ahmadiyya Muslim Mission in Suriname* op bezoek gekomen en hij heeft uiteraard publieke meetings gehouden. Daar was de verscheidenheid van de moslimwereld van Suriname te merken door afwezigheid van grote groepen, terwijl andere juist zeer nadrukkelijk aanwezig waren. De jonge *Ahmadiyya Muslim Mission in Suriname* is niet gebonden aan een bepaalde bevolkingsgroep en is in staat geweest om in korte tijd een vertaling van gedeelten van de Koran in het Sranan te verwezenlijken. Sranan tongo is de algemene omgangstaal van Suriname, oorspronkelijk gebruikt door de slaven en daardoor niet helemaal geaccepteerd door andere bevolkingsgroepen, die tevens hun eigen taal behouden hebben. Vele mensen kunnen zich uiten in drie talen en zijn dan ook trilinguaal: zij spreken a) Sranan, b) het Nederlands en dan nog c) Hindoeïstaans, Javaans of een andere taal alnaargelang hun apart groep. Daarmee heeft de Ahmadiyya groep veel aan sympathie gewonnen: de surinamisering is ernstig genomen.

In de regio is de aanwezigheid van groepen moslims nadrukkelijk naar voren gekomen toen vorig jaar 27 juli op Trinidad een groep moslims onder leiding van Abu Bakr een poging tot een staatsgreep deed, die echter mislukte. Op dat naburige eiland is 6% van de

bevolking moslim en 25% hindoe. In ons buurland Guyana is 9% moslim en 37% hindoe. In Suriname is de islam een van de kanalen geweest waardoor de kontraktanten uit het oosten zich konden emanciperen. Als nu Surinamers van islamitischen huize in Nederland komen en zich daar vestigen dan moeten ze eigenlijk weer helemaal opnieuw beginnen. Het terrein dat ze in Suriname veroverd hadden, vinden ze in Nederland, dat als een christelijk-kultureel land geldt, nog niet. Hier in Suriname zijn ze al zoveel stations gepaseerd en daar zijn ze nog niet zo ver op weg, laat staan met andersgelovigen. Paramaribo, Dr. Joop Vernooij.

De dynamiek van de media

Na zeven jaar zwoegen en vaak zeuren om subsidies, heeft de redactie van Al Mizan toch moeten meedelen, dat het blad vanaf mei 1991 niet meer kan worden voortgezet. Al Mizan werd tweetalig uitgegeven: Nederlands en Arabisch en ging uit van een aantal leden van de Marokkaanse gemeenschap.

Het "jongerenblad zonder naam" heeft intussen alweer zijn tweede nummer laten verschijnen, nu onder een definitieve naam, Salaam. Opmaak is levendig en gevarieerd. Er is een uitvoerig interview met Rafiq Ahmed Fris, leider van het Islamitisch Centrum Zuid Nederland ("een baby-uitvoering van het Moslim Informatie Centrum te Den Haag"), foto's van een modeshow en twee aardige artikelen over het christendom, waarin vooral een wat orthodoxe variant van het christendom naar voren komt. Salaam heeft eenzelfde formaat als Qiblat, maar dat is sinds september 1990 niet meer verschenen. Prijs f 25,- per jaar; opgaven bij Moslim Informatie Centrum PB 61217, 2506 AE Den Haag.

Al Nisa het Maandelijks Islamitisch

Bulletin voor vrouwen en kinderen blijft overigens trouw verschijnen. Ook f 25,— per jaar, D. van Heerdtplein 5, 6991 XS Rheden.

In de zomermaanden heeft de Islamitische Omroep Stichting het TV-programma teruggebracht naar 15 minuten op de zondagmiddag, omdat een groot deel van de doelgroep toch op vakantie was. Vanaf medio september zal het halve uur van 11.00 tot 11.30 op de zondagmorgen weer gebruikt worden. IOS-radio zendt uit op de zaterdag-, zondag, maandag en donderdagnavond. In het komende seizoen zal minder tijd besteed worden aan actualiteiten binnen de moslimgemeenschap, maar meer aan achtergrondzaken, waar moslim én niet-moslim mee te maken hebben. Integratie zal zeker een belangrijk punt worden bij de Nederlandse programma's, terwijl de Arabische zendtijd voor een deel gebruikt zal worden voor technisch lezen van de koran.

ISBI: Islamitische Stichting Bevordering Integratie

Na het grote en druk bezochte congres te Rotterdam, begin januari 1991, werd het even stil rond de stichting ISBI. Een van de doelstellingen, het oprichten van een islamitische raad, die alle moslims in Nederland moet verenigen en vertegenwoordigen, is nog niet echt gelukt, maar er wordt voortvarend aan gewerkt. Er zijn plannen om een heel netwerk van islamitische verenigingen onder de vlag van het ISBI op te zetten. Voor een algemene islamitische studentenvereniging zijn de plannen het verst gevorderd.

Intussen is het Congresverslag van de ISBI-bijeenkomst van januari verschenen. Naast de teksten van lezingen en discussies vinden we er ook een aantal conclusies, aanbevelingen en vooruitzichten.

Van de 22 punten citeren wij er hier twee:

8. *Islamitisch Pedagogisch Studiecentrum*
Verschillende knelpunten ten aanzien van het onderwijs aan moslimleerlingen zijn genoemd. Hoe kan de morele opvoeding van moslimleerlingen in het Nederlandse onderwijs gestalte krijgen? Het Landelijk Pedagogisch Studiecentrum, als landelijke onderwijsverzorgingsinstelling kan zich over dergelijke vraagstukken buigen. Mevrouw Drs. Anja Ilkoundi: "Moslims hebben het recht op een volwaardige, professionele plaats binnen de Nederlandse onderwijsinstellingen."

De ISBI geeft aan het Islamitisch Pedagogisch Studiecentrum (IPS) hoge prioriteit en verwacht de oprichting ervan al in 1991. Het IPS krijgt ook een adviserende taak bij invulling van een vak als geestelijke stromingen en interreligieus en intercultureel onderwijs. Een studiedag over de doelstellingen is in voorbereiding.

10. *Multi-etnische moskeeën*

Abdulwahid van Bommel: "Waar we naar moeten streven is een vormgeving van de Islam die relevant is in het land waarin wij leven, zodat we met behoud van eigen identiteit kunnen samenleven en samenwerken met andersdenkenden." Een weg om te komen tot een betere samenwerking onder de moslims is het bevorderen van multi-etnische moskeeën.

De ISBI vindt het doen onderzoeken van de voordelen van en de belangstelling voor de multi-etnische moskeeën (gezien de maatschappelijke functie ervan) noodzakelijk.

Verhitte debatten over integratie

Op een internationale bijeenkomst van liberalen te Luzern, vrijdag 6 september 1991, heeft VVD-leider Bolkestein weer eens laten horen, dat de "universele liberale beginselen" kennelijk beperkt

moeten worden tot de typisch Europese en nogal individualistisch geformuleerde waarden van de Franse revolutie. Scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, gelijke behandeling van mannen en vrouwen staan hierbij vooraan. "De manier waarop vrouwen in de wereld van de islam worden behandeld, werpt een smet op de reputatie van deze grote godsdienst.. In Nederland wonende moslims moeten zich aanpassen aan Nederlandse waarden en normen," aldus Bolkestein. Hij zag ook een innerlijke tegenspraak tussen een Nederlands beleid, dat gericht is op zowel behoud van eigen culturele waarden van minderheidsgroepen alsook op integratie in de samenleving.

De islamitische reactie liet niet lang op zich wachten. Op 9 september kwam al een serie stevige commentaren in de uitzending van de Islamitische Omroep, IOS. L. Boujoufi van de Unie van Marokkaanse Moslimorganisaties in Nederland: "Helaas moet ik constateren dat de heer Bolkestein weer een uitlating heeft gedaan, die zeker niet ten gunste is van de vierhonderdduizend moslims in Nederland. Deze uitlating doet ook geen recht aan de inzet van de moslims om zich te integreren in de Nederlandse samenleving. Hij beweert dat de islam een belemmering is voor integratie in deze maatschappij. Ik ben nu 24 jaar in Nederland en heb vanuit de islam nog geen belemmering ondervonden voor mijn integratie in deze samenleving." De heer Kasiem, secretaris van de Surinaams-Pakistaanse organisatie World Islamic Mission zei niet te kunnen begrijpen hoe de VVD-voorman tot dergelijke uitspraken kon komen. "Zijn mening deel ik niet, want integratie hoeft niet gepaard te gaan met assimilatie, als hij dat bedoelt. Iemand kan net zo goed moslim zijn alsmede een goed Nederlander, die gevolg geeft aan de hier geldende normen en

maatstaven." De heer Ates van de Turkse Islamitische Culturele Federatie vond de uitspraak provocerend. "De heer Bolkestein is niet goed ingelicht en haalt enkele dingen door elkaar." Het NCB, Nederlands Centrum Buitenlanders kwam met een officiële reactie van de heer Rabbae: "Hier wordt de indruk gewekt van een zware strijd tussen de moslims aan de ene kant en de Nederlandse rechtsorde aan de andere kant. Dit is pertinent niet aan de orde. Hij is zelf in strijd met zijn liberale principes, die er van uit gaan, dat er respect moet worden getoond voor andere mensen, ook met hun culturele en godsdienstige baggage."

Abdulwahid van Bommel van het Haagse Moslim Informatie Centrum ging in de Volkskrant (10 sept.) in de tegenaanval: "Moslims in Nederland zijn redelijk goed in de Nederlandse samenleving geïntegreerd. Moslims vormen echter geen blok, er zijn veel verschillende richtingen. Sommige geleerden hadden en hebben bijvoorbeeld een humanistische denkwijze. Islamitische geleerden hebben het humanistische erfgoed mede mogelijk gemaakt en het humanisme is weer een van de grondleggers van het liberalisme."

Op 13 september promoveerde Dr. J. Rath in Utrecht op een proefschrift over minderheidsvorming. Volgens deze geleerde is het geld dat de overheid in het minderhedenbeleid stopt niet van nut voor de doelgroep. "Er zijn speciale campagnes om minderheden te leren hoe de Nederlandse politiek in elkaar zit. Toen ik onderzocht wat de inheemse bevolking van politiek weet, bleek ze net zo slecht op de hoogte. Blijkbaar hebben migranten geen patent op achterstand... Uiteindelijk is het toch wel de bedoeling dat minderheden via de omweg van etnische organisaties,

eigen scholen en eigen politici zich aanpassen aan de wensen van de overheid. Een overheid die streeft naar een zo uniform mogelijke samenleving. Maar dat levert minderheden geen integratie, geen volwaardige positie in de samenleving op," aldus de promovendus in een interview met De Volkskrant, 29.8.1991.

Beelden van een multi-religieuze samenleving

In het Rijksmuseum te Amsterdam, afdelingen Prentenkabinet wordt tot 20 nov. 1991 een tentoonstelling gehouden *Indiase miniaturen uit Parijs*. Het gaat hier om een verzameling prenten uit Noord-India vooral uit de periode 1550-1750, de bloeiperiode van het Mogol-rijk. De Mogolvorsten heersten over het grootste deel van India. Zij waren moslims, die een hindoe-meerderheid bestuurden. De prenten laten daarom zowel islamitische als hindoeïstische tradities zien. De Mogolvorst Akbar heeft tussen 1580-1600 een eigen godsdienst gepropageerd, de *Din Ilahi*, deze godsdienst moest een synthese zijn van hindoeïsme, islam, Zoroastrianisme en christendom. Het christendom was bekend geworden door een aantal missies van de Jezuïeten aan het hof van Akbar. De Jezuïeten brachten ook veel christelijke afbeeldingen mee. Op de tentoonstellingen in Amsterdam worden ook een aantal Mogol-miniaturen getoond, die indische copieën zijn van deze westerse christelijke afbeeldingen uit. - Het Volkenkundig Museum te Leiden toont dit najaar een foto-tentoonstelling over economie, cultuur en religie van Jemen, Gelukkig Arabië of Arabia Felix genoemd sinds de oudheid. KS.

Een boeiende roman uit Pakistan

Farooq Khalid, *Zwarte Spiegels*, vertaald door Johan ter Haar, Utrecht, Veen, 1990, 344 blz. f 36,90

In Pakistan en India wordt het Urdu gesproken door ruim 150 miljoen mensen. Toch zijn er nog maar heel weinig boeken in het Nederlands vertaald. Dit komt omdat Urdu in Nederland een verwaarloosde taal is. Men moet naar Engeland om er een graad in te halen. De enkele publikaties die in ons taalgebied vóór de verschijning van de vertaling van *De Zwarte Spiegels* zijn uitgegeven, werden vertaald via het Engels, zoals een gedichtenbundel van de beroemde denker Muhammad Iqbal, *De Roep van de Karavaan*, (vertaling Bert Voeten, zie Begrip no. 91) en Musarat Piracha, *Strijdbaar in een rolstoel* (Bijeen 1983). Dat nu eindelijk en voor het eerst een boek rechtstreeks uit het Urdu werd vertaald, is mede te danken aan het feit dat de auteur al jaren in Amsterdam woont en deel heeft uitgemaakt van een groepje mensen, onder wie Ter Haar en ondergetekende, die samen een bundel uit het Urdu vertaalde korte verhalen wilde uitgeven. Om allerlei redenen is dit niet gelukt. Daarom verheugt het mij bijzonder dat uitgeverij Veen het heeft aangedurfd deze wel heel Pakistaanse roman op de markt te brengen.

Ik zal niet proberen het boek samen te vatten. Tegen een encscenering die mij sterk aan Karachi doet denken, wordt een sfeer opgeroepen en worden karakters op papier gezet, die je zo in Pakistan kunt tegenkomen. Het knappe van Farooq Khalid vind ik zijn beschrijvingen van een leefklimaat, waardoor je als het ware de *couleur locale* ziet en bijna ruikt.

De achterflap vermeldt dat sommige beelden aan Dostojevski doen denken. Maar dan ook niet meer dan denken! Gaman, de sadistische moordenaar bijvoorbeeld, is te ordinair om te kunnen worden vergeleken met de moordenaar in *Schuld en Boete*. Het valt trouwens op, dat religie in Farooq Khalid's boek nauwelijks een rol speelt, ondanks het feit dat de islam in Pakistan zo'n prominente plaats inneemt. Is die afwezigheid van religie een indicatie van de secularisatie en ontworteling van plattelanders die naar de grote steden van Pakistan zijn getrokken? - Jan Slomp

Palestijnse Bevrijdingstheologie

Naim Stifan Ateek, *Recht en gerechtigheid, een Palestijnse Bevrijdingstheologie*, Meinema, Den Haag 1990, 236 blz. f 29,50.

In zijn Woord Vooraf schrijft Prof. Dick Mulder: "Aangrijpend is, dat Naim Ateek, ondanks bittere ervaringen oprecht streeft naar vrede met Israël. Hij roept de Palestijnen op om gevoelig te zijn voor de gruwelen die de Joden in de Holocaust hebben ondervonden en de Joodse Israëli's om begrip te hebben voor het onrecht, dat aan de Palestijnen is aangedaan". Hiermee kan men Ateek's boek zien als een tegenhanger van een aanvulling op dat van Marc Ellis, *Toward a Jewish Theology of Liberation. The Uprising and the Future* (New York, Orbis 1987), waarvan ook een Nederlandse vertaling verscheen.

Ateek citeert Marc Ellis met instemming (pp. 88 en 89), wanneer deze stelt, dat het hoofdprobleem van Israël is, dat het veroveraar is geworden, maar nog steeds de mentaliteit van een slachtoffer wil houden. Ellis vindt dit ziekelijk. Het Pales-

tijns conflict is in het Midden-Oosten een van de belangrijkste struikelblokken voor de dialoog tussen christenen, joden en moslims.

Wie in Nederland voorlichting geeft over de ontmoeting met moslims, stuit hier ook telkens weer op. Voor veel Nederlandse christenen, met name binnen de protestantse kerken, wordt openheid naar moslims geblokkeerd door het feit, dat ze gefascineerd zijn door het jodendom en de moderne staat Israël. Dit kan zelfs zo ver gaan, dat men de verbondenheid met de joden in Israël belangrijker acht dan de geloofsband met christenen in het Midden-Oosten, onder wie alleen al 135.000 Christen-Arabieren binnen de grenzen van Israël! Een van hen is de anglikaanse geestelijke Ateek. Vandaar dat we ook in BEGRIP aandacht vragen voor dit belangrijke boek.

Ateek doet in deze zeer leesbare studie een moedige poging om vanuit een positie van onderdrukte, bijbelse modellen aan te dragen, waarin de Palestijnse christen zich kan herkennen. Hij toont daarin geen rancune. Het model blijkt het verhaal van Nabot te zijn in 1 Koningen 21. Ik suggereer de lezer van BEGRIP dit verhaal zelf in de Bijbel op te zoeken! Mijn samenvatting zou te kort doen aan de inhoud. Het verbaast me niet dat de hervormde theoloog, Dr. G. Cohen Stuart, wonende in Jeruzalem, dit beroep op de bijbel afwijst. Zie de door hem geredigeerde bundel: *Een bevrijdend woord uit Jeruzalem? In gesprek met Joodse en Palestijnse bevrijdingstheologie*. Men kan nl. niet Ateek volgen en tegelijk geloven dat Israël op grond van bijbelse beloften het hele land kan claimen. Ateek verwijt joden en westerse christenen, dat ze onrecht in plaats van gerechtigheid hebben gesteund en noemt in dit verband met name de Amerikaanse theoloog Paul van Buren. Het boek van Ateek bevat een theologische kritiek op het zionisme, dat hij ziet als een dieptepunt in het jodendom. Het wachten is nu in diezelfde regio op een moslims bevrijdingstheologie!

Ateek zou begin januari 1991 in Nederland komen spreken naar aanleiding van zijn boek, evenals Marc Ellis dat eerder had gedaan. Hij werd hiertoe uitgenodigd door de werkgroep "De Palestijnen en Israël" van de Sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken in Nederland. Vanwege de Golfoorlog kon dit bezoek niet doorgaan. Wie een authentiek Palestijns geluid wil horen, juist nu er een vredesconferentie in de maak is, doet er goed aan Ateek's boek te lezen. Ateek heeft trouwens al verklaard, dat er weinig goeds te verwachten is van zo'n conferentie, zolang de Palestijnen niet als volwaardige deelnemers worden uitgenodigd.- Jan Slomp

Een partijdig boekje over Palestijnen en Joden

H. Hoksbergen, *Het vroege zionistische denken over de Arabieren in Palestina tot 1917*, Kampen, Kok 1990, 90 blz. f 15,90.

De auteur studeerde geschiedenis en is sinds een aantal jaren redacteur geestelijk leven bij het *Nederlands Dagblad* in Barneveld. Deze krant is het gezinsblad van de vrijgemaakt gereformeerden en het partijblad van het Gereformeerd Politiek Verbond. Zijn brochure is het resultaat van een studie die hij schreef voor de studie MO geschiedenis aan de Zwolse Noordelijke Leergangen.

De auteur heeft op grond van de bestudering van primaire en secundaire bronnen de vraag bestudeerd of het waar is, dat de eerste zionisten geen of nauwelijks oog hadden voor het bestaan, laat staan voor de belangen van de Arabische bevolking van Palestina. Hij onderzocht de periode tot 1917 omdat in dat jaar de Balfour Verklaring afkwam. Hij komt tot de conclusie, dat het antwoord op die vragen ge-

compliceerder is dan men vaak veronderstelt. In een slothoofdstuk laat hij zien, dat hedendaagse uiteenlopende visie als van Sharon, Begin en Shamir, van de socialisten, maar ook van de vredesactivisten al in grondtrekken bij de eerste zionisten voorkomen. Weliswaar werd in de verklaring van het eerste zionistische congres in 1897 in Bazel niets gezegd over de reeds aanwezige bewoners, maar Theodore Herzl hield wel rekening met hen, zoals blijkt uit zijn eigen geschriften als *The Jewish State* (de Engelse vertaling van *Der Judenstaat*) en zijn dagboeken. Daarin schrijft hij onder meer: "Als mensen van een andere nationaliteit of religie onder ons komen wonen, dan moeten wij hen eervolle bescherming en gelijkheid geven" (geciteerd op p. 39).

Het boekje van Hoksbergen is vlot geschreven. Toch heb ik enkele punten van kritiek. In de eerste plaats geloof ik dat de zaak bij de eerste zionisten nog aanzienlijk ingewikkelder ligt dan hij suggereert. Zo bespreekt hij niet de mogelijkheid dat iemand als Herzl publiekelijk iets anders zei dan in zijn dagboeken staat opgeschreven. "We moeten, aldus Herzl in zijn dagboek, de arme bevolking over de grens jagen, door voor hen werk te zoeken in de overgangslanden, terwijl we hen in ons eigen land werkgelegenheid weigeren. Zowel het proces van landonteigening als het verwijderen van de armen moet op een discrete en omzichtige wijze plaats vinden." Tegelijkertijd verzekerde hij publiekelijk dat het niet in de bedoeling van de zionisten lag om de belangen van de Arabieren in Palestina te schaden. (Zie voor deze citaten: Colin Chapman, *Whose promised land?*, Tring, Lion 1983, p. 44-45) Het stoorde mij dat naar Palestijnen en Arabieren geregeld als naar terroristen wordt verwezen, alsof Begin en Shamir in diezelfde tijd vóór 1948 zulke lieve jongens waren en voor terreurdaden terugschrokken! Verder wordt het taalgebruik ontsierd door te spreken van "Mohammedanen" en de "moskee van Omar". Op p. 42 vermeldt de auteur een anti-joods incident in Damascus uit 1840, zonder er bij te vermelden, dat het plaats vond op instigatie van Franse antisemieten. Op p. 79 herhaalt hij nog eens de mythe dat in 1948 Israël tegenover een Arabische overmacht stond. Er stonden 55.000 man Arabische troepen tegenover 120.000 Joodse! Op pagina 80 tenslotte wordt gezegd, dat er ten gevolge van de intifada sprake is van honderden doden aan Joodse en Palestijnse kant. Aan Joodse kant gaat het om tientallen, aan Palestijnse kant vielen tot nu toe bijna duizend dodelijke slachtoffers. Ook een brochure moet tot in de details verantwoord zijn. - Jan Slomp

Handleiding voor gespreksgroepen

P. van Cuilenburg, J. Slomp en G. Speelman (red.), *Bidden tot dezelfde God? Ontmoeting Christenen en Moslims*. Toerusting, postbus 84176, 2508 AD Den Haag, 1991, 70 blz. f 8,—.

De brochure geeft informatie aan christenen als hulp bij het zoeken naar een eigen houding tegenover moslims in Nederland. Doorheen de tekst worden daartoe aan de lezer voortdurend vragen gesteld. Een bespreking van drie plaatsen van ontmoeting (huwelijk, onderwijs, gebed) roept drie thema's op (dezelfde God?, samen bidden? bekering?). Vanuit drie invalshoeken worden op de betreffende thema's drie verschillende antwoorden gegeven. Toegespijst op de geloofsoverdracht op de christelijke school worden enkele mogelijkheden gegeven aan moslims en christenen betreffende het kennisnemen van elkaars godsdienst. Tot slot worden drie godsbeelden besproken die ieder een andere houding tegenover de islam verklaren. De brochure bevat een handleiding voor gebruik in gespreksgroepen, een litera-

tuurlijst en informatie-adressen. - Berry van Oers

Raad van Kerken in interreligieuze ontmoeting

Jan Slomp (red.), *Wereldgodsdiensten in Nederland. Christenen en gesprek met moslim, hindoes en boeddhisten*, Amersfoort/Leuven, De Horstink, i.s.m. Voorburg, Pulivorm, 1991, 234 blz. f 29,—.

Al sinds de jaren '70 heeft de Raad van Kerken in Nederland een actieve sectie interreligieuze ontmoeting, met werkgroepen islam en hindoeïsme, maar ook met bredere interesse. Om het werk van de interreligieuze ontmoeting te ondersteunen is dit mooi uitgegeven handzame boek verschenen.

Het boek omvat drie delen, waarin wegen voor ontmoeting van christenen met respectievelijk moslims, hindoes en boeddhisten worden besproken vanuit bestaande contacten en ervaringen in Nederland. Deel 1 behandelt de ontmoeting met moslims en deel 2 met hindoes. In deze delen is ook materiaal uit vroegere brochures opnieuw bewerkt en aangevuld. Het boeddhisme is in Nederland een betrekkelijk jong en nieuw verschijnsel. Deel 3 (de ontmoeting met boeddhisten) blijft dan ook beperkt tot een meer theoretische bespreking van mogelijkheden tot ontmoeting. De ontmoeting komt overigens al in het boek zelf tot stand, door de bijdragen van vier moslims, een hindoe en een boeddhist. De auteurs hanteren vooral een maatschappelijke invalshoek. Ze pleiten voor concrete ontmoetingen en persoonlijke contacten in het vinden van wegen voor een maatschappelijke samenwerking.

Elk onderdeel bevat een gespreking van de geloofspunten van de betreffende godsdienst. Daarnaast is er een overzicht van de vormen van islam en hindoeïsme in ons land. Er is een literatuurlijst, een handige woordenlijst en een lijst van nuttige adressen opgenomen. - Berry van Oers.

NCRV en de (andere) godsdiensten

Yko van der Goot, *Publiek en Persoonlijk. Aspecten van de pastorale verantwoordelijkheid van de omroep*, Kampen, Kok 1989, 241 blz. f 42,—.

Van der Goot werkt bij de NCRV en is verantwoordelijk voor de theologische ether-leergang *Rondom het Woord* en tevens eindredacteur van het gelijknamige tijdschrift. De islam en de relaties tussen moslims en christenen komen daarin regelmatig aan de orde. Dr. van der Goot heeft dit en soortgelijke programma's onderzocht en gekeken hoeveel reacties er kwamen op welke uitzendingen. Zo kwamen er bijvoorbeeld 175 reacties op een programma over de positie van Turkse vrouwen en 150 over "Vrouw en Islam". Maar op "eenzaamheid in het huwelijk" kwamen meer dan duizend reacties! De omroepen zijn geen kerken. Wat is de verantwoordelijkheid van een omroep? Dit boek behandelt deze theologische, kerkelijke en pastorale vragen.

Om een voorbeeld te geven: in oktober 1989 zond de IKON een televisieprogramma uit over christenen en moslims in Nederland. Daarin kwamen onder meer imam Hamza Zeid, het echtpaar Rozema van de Stichting Kerken en Buitenlanders in Utrecht en ondergetekende aan het woord. Direct na de uitzending konden kijkers telefonisch reageren. Samenstellers en een team van vrijwilligers hebben bijna anderhalf uur lang reacties aanhoord, waaronder die van vele moslims. Mensen kwamen met vragen om informatie maar ook met persoonlijke problemen. Met sommige mensen heb ik sinds die uitzending nog steeds contact. De video-opname van deze uitzending wordt ook nog geregeld uitgeleend.

“Iedere stem uit het publiek is uniek”, is de stelling van Yko van der Goot in dit boek, waarop hij is gepromoveerd tot doctor in de theologie. - Jan Slomp

Geen vrijblijvende dialoog tussen godsdiensten

Johannes Paulus II, *Encycliek Redemptoris Missio over de blijvende geldigheid van de missie-opdracht*, Ned. Vertaling bij Secretariaat Rooms-Katholiek Kerkgenootschap, Biltstraat 121, PB 13049, 3507 LA Utrecht.

In het omvangrijke pauselijke document over de zending van Christus, de kerk en de gelovigen, komt uiteraard ook een passage voor over de dialoog met de andere religies. De dialoog wordt hier duidelijk gedefinieerd vanuit het zendingsbesef van de kerk, waarbij er toch een soort verglijden is van een harde en exclusieve naar een soepele en inclusieve betekenis van de term: “De dialoog tussen de godsdiensten maakt deel uit van de evangeliserende missie van de Kerk. Als methode en middel voor wederzijdse kennis en verrijking is hij niet in tegenspraak met de missie *ad gentes* [tot de ‘volkeren’], maar heeft hij daarmee speciale banden en is hij er uitdrukking van. Die missie is immers bestemd voor de mensen die Christus en zijn evangelie niet kennen en merendeels tot andere godsdiensten behoren... De gesprekspartner moet consequent zijn in zijn godsdienstige traditie en overtuiging en de openheid hebben om die van de ander te begrijpen, zonder te veinzen of zich af te sluiten, maar met waarheid, nederigheid en eerlijkheid, in de wetenschap dat de dialoog eenieder kan verrijken.” (p. 34-35) - KS

Moslims in Suriname belicht

Jan J. van Capelleveen e.a., *Suriname, land met veel gezichten*, Kampen, Kok, 1991 (Vandaar-reeks), 80.

In dit informatieve boekje over Suriname staat ook een hoofdstuk over *Andersgelovigen in Suriname* (p. 41-55). Niet minder dan 21% van de Surinaamse bevolking is moslim (naast 37% christenen, 32% hindoes). De Hindoestaanse en vooral Javaanse achtergrond van deze groep wordt belicht, waarna enkele gegevens volgen over de vorming van organisaties in de eerste tien jaar na de tweede wereldoorlog. Voor de recente geschiedenis is het wat teleurstellend. - KS

Moslims in Europa geleerd bekeken

Tomas Gerholm en Yngve Georg Lithman, *The New Islamic Presence in Western Europe*, London, Mansell, 1990 (paperback).

In 1986 werd in Stockholm een congres gehouden over moslims in Europa. In 1988 kwam een dure, in 1990 een goedkope editie van de resultaten uit. Jacq. Waardenburg schreef over de institutionalisering van de islam in Nederland (p. 8-31) op basis van cijfers uit 1984: ca. 285.000 moslims. Zulke gegevens verouderen wel snel! Hans van Amersfoort geeft een sterk theoretische studie over het wonen in aparte wijken. Er zijn ook bijdragen over België van Albert Bastenier (p. 133-143) en Felice Dassetto (159-173). - KS

Uitvoerige documentatie van ontmoeting en confrontatie tussen moslims en christenen: zending in West-Java

T. van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java, 1858-1963. Een bronnenpublicatie*, Oegstgeest, Raad voor de Zending van de Ned. herv. Kerk, 736 pp. f 75,—

Al sinds 1980 is Dr. Tom van den End bezig met een serie bronnenpublicaties van de protestante zending in het voormalige Nederlandsch-Indië. Na delen over Toradja-land en het eiland Sumba is dit het derde deel. Via een uitvoerige inleiding en 315 documenten, die met een groot aantal voetnoten worden gepubliceerd, krijgen we een kijkje in de keuken van de zendingsactiviteiten in dit overwegend islamitisch gebied. Goede registers zijn hierbij ook behulpzaam. Vele zendingen toonden weinig kennis van de islam en al evenmin veel begrip en waardering voor de aanhangers van deze religie. Een enkele keer klinken over-optimistische geluiden: "De bijl ligt aan de wortel van dezen reusachtigen boom.. de dag dat hij vallen zal - als de Wodanseik bij Geismar. Ja, die dag komt" (p. 55). In het algemeen was er echter het besef, dat "de Islam geen boom is die op Java uitgebloeid heeft. O neen! Jaar aan jaar zijn de vruchten meer. De Javaan vindt nog voldoening voor zijne behoefte in den Islam". (99) In het boek vinden we talrijke kleine belevenissen uit de veelvuldige contacten tussen zendingen en moslims. Een aantal daarvan wekten toen (en waarschijnlijk ook nu nog!) ergernis op. Met name zending B. Arps, een man die beter was voorbereid en Arabisch en Islam had gestudeerd, weet zijn collega's echter voor te houden dat contacten tussen christenen en moslims niet eenvoudig zijn. Haast en verlangen naar goedkope, kortstondige effecten moet men zien te vermijden. Arps' standpunt was, "dat ze geen woord zouden hooren van het geluk dat ons hart vervult, als ze dat niet heel graag wilden hooren, want dat dit kostbare bezit ons veel te heilig was om er mee te doen als een fruitkoopman op de pasar die zijn waren staat aan te prijzen en met alle geweld ze de voorbijgangers tracht op te dringen.." (477). Toch toont ook Arps van zijn kant niet dat hij zo veel moeite heeft gedaan om echt te kijken naar het aantrekkelijke of waardevolle in de wereld van de islam.

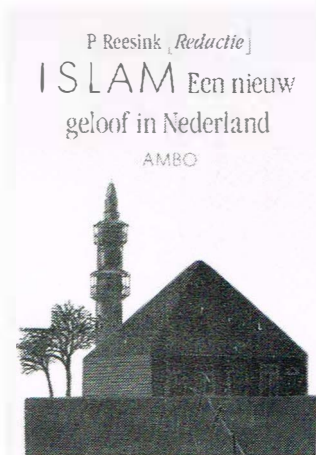
Van den End beperkt zich voornamelijk tot de archieven en tijdschriften vanuit zendingskringen. Via de archieven van de koloniale regering en de maleische kranten en andere publicaties is zijn documentatie ongetwijfeld nog aan te vullen en te nuanceren. - KS

NIEUW VERSCHENEN EN VERKRIJGBAAR IN DE BOEKHANDEL:

P. Reesink [redactie]: Islam een nieuw geloof in Nederland

Ambo, Baarn, 1991, 263 pagina's; f 49,50.

Het belangrijkste uit 8 jaargangen van BEGRIP bij elkaar in een handzaam en zeer mooi uitgevoerd boek! Dr. P. Reesink zocht samen met Dr. M. van den Boom en Drs. J. Slomp de belangrijkste artikelen uit BEGRIP 1981-1988 bijeen. Een aantal artikelen werd speciaal voor deze uitgave herschreven en bijgewerkt. Het boek is zeer goed toegankelijk gemaakt door een goede literatuurlijst en een bondige woordenlijst, waarin vooral de vele arabische termen helder worden uitgelegd. In vergelijking met de selectie uit de eerste vijf jaar van BEGRIP biedt deze recente keuze vooral veel informatie over actuele ontwikkelingen in Nederland, ook al worden de algemene kenmerken en de internationale ontwikkelingen binnen de wereld van de islam ook globaal besproken.

Uit de inhoud: Deel 1: Geloof en voorschriften
Deel 2: Geloof en diversiteit
Deel 3: Geloof en samenleving
Deel 4: Twee geloven in relatie

Nog steeds verkrijgbaar bij de Administratie van BEGRIP (Luybenstraat 17, 5211 BR Den Bosch) of bij het Dienstencentrum van de Ger. Kerken te Leusden (Postbus 203, 3830 AE Leusden)

HET BESTE UIT BEGRIP

Een bloemlezing uit de eerste vijf jaargangen van het tijdschrift BEGRIP als bijdrage tot een betere verstandhouding tussen christenen en moslims, onder redactie van P. Backx, H. Obdeijn, J. Slomp en Mw. G. Versteegden.

Uit de inhoud:

1. Islamitische feesten en rituelen
2. De islamitische wetgeving (shari'a)
3. Theologie en politiek
4. Relaties tussen moslims en christenen

Formaat A4, 159 pagina's; prijs: f 5,- excl. verzendkosten.

BEGRIJ
Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
tel. 073-145159 (tstnr. 3)